

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ: ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ

Поняття «форма державного правління» формувалось у процесі суспільно-політичного розвитку й було втілено в результатах пізнавальної діяльності багатьох поколінь державознавців. Виявлення його змісту й обсягу сприятиме обґрунтованості і всебічності дослідження зазначеного політико-правового явища.

Уперше ідеї щодо форм правління держави були розроблені науковцями античності. Запропоновані Сократом, Платоном, Аристотелем та Цицероном, вони відіграли вагому роль у подальшому розвитку політико-правової теорії. Ці ідеї в подальшому стали підґрунтям для розуміння держави як політичного інституту суспільства, побудови в майбутньому моделі правової держави та її теоретичного оформлення. Проте, розуміючи під формою правління загальну організацію влади в політично оформленому суспільстві, уніфікованого підходу до її визначення вони не додержувались. Платон застосовує такі категорії, як

«вид державного устрою», «аристократичне правління», «олігархічний лад», Аристотель – «форма державного устрою», «монархічне правління», Цицерон і Платон – «вид державного устрою».

Сократ за характером здійснення влади й чисельністю правлячих осіб вирізняв 5 форм правління: монархію, тиранію, плутократію, аристократію й демократію. Платон вважав найкращою формою аристократію (правління кращих), а 4 – «зіпсовані»: тимократію (правління воїнів), олігархію (правління багатих), демократію (правління народу) й тиранію (одноособове правління). У діалозі «Законо» філософ зображує державний лад, який передбачав змішану форму правління, що поєднувала в собі елементи демократії (вибори більшістю голосів) і монархії (заміщення посад за заслугами й чеснотами). Цицерон розрізняв 3 основні форми держави: монархію, аристократію й демократію, і теж стверджував, що змішана державна форма

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

покликана надати державному устрою необхідної стабільності [23, с. 65, 66]. Оскільки найкращою вчений називав царську владу, проте яку переважить та, що буде утворена шляхом рівномірного поєднання 3-х інших видів державного ладу, то бажано, вважав він, щоб у державі було щось видатне й царствене, щоб одна частина влади була виокремлена і вручена авторитетові перших людей, а деякі справи віддані на розсуд і волю народу [1, с. 148, 149]. Саме ця концепція Цицерона була практично втілена у вигляді парламентських монархій, ефективність і стійкість яких доводиться історичним досвідом й виявляється в сучасному світі.

У розробках античних науковців простежується домінування соціально-філософського і брак саме юридичного підходів при оцінці державно-правових явищ, у тому числі й форми правління. Так, головною класифікаційною підставою останньої була чисельність правлячих осіб, що свідчить про трактування цієї форми в станово-інструментальному аспекті – як засіб відбиття в державно-владних рішеннях інтересів і позицій основних верств суспільства. Тому, коли йшлося про форму правління, акцентувалась увага не стільки на інституційно-функціональних, скільки на морально-етичних на-

прямках проблеми, а різновиди цієї форми вирізнялися не з точки зору дієвості чи ефективності, а з позиції відповідності критеріям добра і зла, забезпечення загального блага.

Розуміння сутності форми державного правління, її термінологічне визначення, започатковані ще в античності, а з деякими варіаціями були характерними і для суспільно-політичної думки середньовіччя. Серед представників останньої, погляди яких мають теоретичну й методологічну цінність, слід відзначити насамперед італійця Н. Макіавеллі – автора загальновідомої праці «Государ». Він нараховує 6 форм правління державою: правильні – монархія, аристократія, демократія і неправильні – тиранія, олігархія й охлократія.

Усі зміни форм правління мають такий вигляд: монархія – тиранія – аристократія – олігархія – демократія – охлократія. Підстава такої зміни – поступове виродження нравів. Таке викладення відповідає змісту концепції Полібія щодо кругообігу форм правління, а відмінність полягає в антитеологічній спрямованості пошуків Н. Макіавеллі. Глибинну основу й закономірність змін політичного життя держави і форм правління філософ вбачав у боротьбі протилежних соціальних сил за владу. Безумовним

його досягненням є те, що врахувавши політичну спадщину Цицерона (який ще за римських часів увів термін «республіка», але при класифікації форм правління його не використовував). Н. Макіавеллі вперше застосував цей термін для позначення держави, яка за своєю організацією є своєрідною антитезою єдиновладдю, що дає підстави вважати його родоначальником поділу форм правління на монархію й республіку. Учений писав: «Усі держави, які володіли або володіють владою над людьми, були або республіками, або державами, керованими єдиновладно» [14, с. 50]. «З того часу, як Н. Макіавеллі протиставив республіку пануванню князя... – зазначав видатний німецький державознавець Г. Єллінек на рубежі ХІХ–ХХ століть – інші автори під впливом Н. Макіавеллі кладуть двочленний поділ в основу вчення про форми держави» [9, с. 633].

У такому ж сенсі, як і Н. Макіавеллі, розумів республіку й інший видатний мислитель того часу француз Ж. Боден, однак методологічний зміст його політико-теоретичних уявлень пов'язано з розробкою поняття «суверенітет» як сутнісної ознаки держави. Залежно від способу здійснення влади він поділяв держави на 3 види: законні, вотчинні й тиранічні, вважаючи найкра-

щою ту з них, у якій суверенітет належить монархові, а управління є аристократичним і демократичним.

Після Ж. Бодена європейська суспільно-політична думка вступила в нову еру свого розвитку – період раціоналізму. Класичним втіленням нового світогляду стала антифеодальна теорія природного права й суспільного договору, за якою всі люди визнавалися вільними від народження й рівними в суспільстві. Ця рівність зводилася в обов'язковий принцип позитивного права.

Серед теоретичних положень, що мають методологічне значення для досліджуваного питання, заслуговують на увагу погляди на державу та її форми правління й іншого теоретика природного права – голландця Б. Спінози. Це перш за все розуміння останньої як «форми верховної влади». Таке бачення відрізняє його від попередників, які форму державного правління дефінували переважно як владу, правління, спосіб правління. Верховну владу вчений розумів як таку, що встановлюється міццю народу. «Вона зосереджена абсолютно в руках того, на кого із загальної згоди покладено турботу про справи правління... Якщо цей обов'язок лежить на зібранні, що складається з народу, то форма верховної влади називається демократією, якщо

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

на зібранні, до якого входять тільки вибрані, – аристократією, і якщо, нарешті, верховна влада покладена на одну особу, – монархією» [1, с. 498, 499]. Розроблена Б. Спінозою концепція форм організації влади, на перший погляд, хоча й не виходить за межі вже відомих класифікаційних схем, проте водночас містить поділ монархії на абсолютну й обмежену.

Із представників суспільно-політичної думки часів англійської революції слід назвати видатного англійського філософа Дж. Локка. Як свідчать його теоретичні здобутки (зокрема, фундаментальна робота «Два трактата о правлении» (1690 р.) він виявляв особливий інтерес до питань, пов'язаних з державними формами і стверджував, що форма правління залежить від того, в чиїх руках знаходиться верховна влада, яка, у свою чергу, є законодавчою [13, с. 200]. Новацією стала теоретично обґрунтована ним концепція поділу влади на виконавчу й законодавчу, що послужила своєрідним підґрунтям для подальшого її опрацювання наступними поколіннями мислителів.

Прикладом сприйняття й розвитку античної теорії форми державного правління є вчення Ш.-Л. Монтеск'є про державу і право, де він розмірковує про різ-

ні форми правління, поділ державної влади й поєднання в ній 3-х елементів. У розподілі повноважень він вбачав гарантії проти свавілля й сформулював базові положення доктрини поділу влади. Поєднавши ідеї конституційного закріплення механізму останнього з ліберальним розумінням свободи, він додав до локківської діади (влади виконавчої й законодавчої) ще й судову і побудував їх тріаду, яка з часом стала класичною формулою конституціоналізму. Саме ідея поділу державної влади, зосередження її в руках різних суб'єктів, система стримувань і протигага, яка виникла на цій основі, мають величезне методологічне значення для окреслення різновидів форми державного правління та критеріїв її класифікації. Використовуючи поняття «образ правління», Ш.-Л. Монтеск'є розрізняв їх 3 види – республіканський, монархічний і деспотичний. Їх природу він визначав за чисельністю правлячих осіб і наявністю законів, за якими здійснюється правління: республіканське – це де верховна влада перебуває в руках всього народу або його частини; монархічне – де управляє одна особа, але за допомогою встановлених і незмінних законів; у деспотичному все визначається волею однієї особи поза всякими законами [с. 169].

Видатний французький філософ Ж.-Ж. Руссо вирізняє 3 форми правління – демократію, аристократію й монархію. У цій класифікації критерієм є також чисельність правителів, а категорія «форма правління» співвідноситься із сучасною «форма держави». Цікавим є те, що вчений підкреслює, що зміни у формі правління можуть відбуватися з причини «функціональних порушень компетенції», тобто переходу повноважень до однієї з гілок влади. Проаналізувавши основні форми правління і способи діяльності виконавчої влади, мислитель схиляється до висновку, що кожній із форм правління властиві певні переваги й недоліки і для кожної конкретної держави підходить лише власна (особлива) форма правління. Досліджуючи проблеми останньої, а також форми врядування, Ж.-Ж. Руссо не лише детально аналізує зміст і сутність цих понять, а й висловлює низку думок, які дозволяють охарактеризувати його теорію як одну з найбільш цікавих сторінок в історії становлення й розвитку політичної думки [11, с. 103-110].

Найвидатнішими представниками німецької філософії І. Кантом і Г. Гегелем теж зроблено вагомий науковий внесок у це вчення. Як неможливо дослідити сучасну державу взагалі або окремі її аспекти без використання

відповідних методологічних положень, що містяться у вченні І. Канта про правову державу, так само цього не можна зробити й без знання гегелівської діалектики, розробленого ним категоріально-понятійного апарату філософії та вчення про громадянське суспільство. Серед ідей Г. Гегеля стосовно принципів владного устрою на особливу увагу заслуговує думка про неприпустимість протиставлення поділеної на гілки влади, які становлять собою органічну, непошушну єдність. Він, по суті, надає принципу такого поділу іншого змістового забарвлення: державна влада єдина, але ж вона має бути поділена не взагалі, а на окремі гілки.

У Західній Європі в першій половині XIX ст. вчення про форму правління було втілене в ідеології лібералізму. Концептуальним ядром останнього є положення, що особиста свобода й приватна власність, як найвищі соціальні цінності, забезпечують розкриття всіх творчих потенційних можливостей особистості й водночас сприяють розквіту всього суспільства. Оскільки необхідною умовою досягнення цих положень є належна організація влади, представники ліберальної політико-правової думки велику увагу приділяли формі правління. Особливого значення набули роботи відомого фран-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

цузького ідеолога лібералізму Б. Констан, який критикував теорії Ж.-Ж. Руссо та інших прихильників народного суверенітету, які ототожнювали свободу з владою. На думку мислителя, це неправильно, тому що необмежена свобода народу є небезпечною для свободи індивідуальної: у період якобінської диктатури наприклад, виявилось, що необмежений народний суверенітет небезпечний не менше суверенітету абсолютного монарха. З огляду на це Б. Констан по-новому поставив питання про форму правління, засудивши будь-яку форму держави, де існує «надмірний ступінь влади» і бракує гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями, писав дослідник, є громадська думка, а також поділ влади й рівновага її гілок. Кращим він вважав конституційно-монархічне правління, при якому королівська влада існує поряд з 3-ма іншими («класичними») – законодавчою, виконавчою й судовою – й незалежно від них забезпечує їх єдність, виступає владою нейтральною, регулятивною й арбітражною.

З західними буржуазними революціями середини XVII ст. (Англія) й кінця XVIII ст. (США і Франція) та буржуазними перетвореннями й революціями в Азії в другій половині XIX (реформи 60-х рр. в Росії та Японії) – початку XX ст. (Росія, Іран, Туреч-

чина, Китай) пов'язано початок становлення держави, права громадянського суспільства, еволюція й поширення якого стало основною тенденцією державного розвитку всього після-буржуазно-революційного історичного періоду. Витоками сучасної правової держави та її форми правління слід вважати насамперед англійську, американську й французьку буржуазні революції середини XVII – кінця XVIII ст., які започаткували якісно новий історичний етап в історії державно організованого суспільства.

Від античності до епохи буржуазно-демократичних революцій у концепцію форми державного правління вкладався переважно станово-інструментальний зміст: воля кожного з основних станів суспільства була представлена окремими врівноважуваними один одного органами державної влади. Після запровадження загального виборчого права й рівноправності всіх громадян проблема найоптимальнішої організації державної влади перейшла в державно-інституційну площину. Ця проблема полягала у з'ясуванні, яким чином має бути побудований державний апарат, щоб найефективніше виконувати функції й завдання, покладені на нього конституцією й законодавством, успішно погоджувати позиції ос-

новних політичних сил і своєчасно приймати виважені й компромісні рішення [18, с.29]. Відповідно, парламент, як представницький орган, замінив станову установу, а президент, як глава держави в республіці, і монарх, як глава держави в конституційній монархії, – політичного й економічного володаря, яким був абсолютний монарх.

Майже вся увага мислителів приділялася саме виділенню різновидів форми державного правління, аніж, власне, його поняттю, хоча класифікаційні критерії базувалися вже на формально-юридичних характеристиках держави. Окрім того, уніфікованого вживання поняття «форма правління» досягти не вдалося: «форма правління», «правління», «система влади», «верховна влада», «образ або спосіб правління» – далеко не повний перелік категорій, використовуваних мислителями тих часів для позначення розглядуваного поняття.

Уперше поняття «форма правління» на офіційному рівні в державотворчій практиці було закріплено у Швеції, де в 1772 р. прийнято акт, що визначав організацію вищих органів державної влади й мав відповідну назву – «Форма правління» (Regirungsform). Таку ж назву мав й головний із 4-х основних законів Швеції – Конституція, при-

йнята 6 червня 1809 р. Завдяки цьому категорія «форма державного правління» («форма правління») з відповідним змістовим наповненням у ХІХ ст. не тільки набула широкого визнання в середовищі юристів-теоретиків, а й стала надбанням конституційної практики інших країн. Про форму правління як характеристику владної системи держави йшлося в конституціях Норвегії (1814 р.), Португалії (1826 р.), Саксонії (1831 р.), Франції (1848 р.) та деяких інших держав.

Наявність такої конституційної практики в 2-й половині ХІХ ст. сприяло пошуків інтересу до поняття форма державного правління. Але в працях учених бракувало концентрованого його вираження у вигляді дефініції, що зумовлюється тим, що серед теоретичних питань більше уваги приділялося класифікаційним аспектам [9, с.629], а питання понятійного характеру залишалися майже поза увагою дослідників.

З кінця ХІХ ст. з'являється більш комплексний підхід до з'ясування змісту форми державного правління, про що свідчать роботи відомих науковців того часу: Л. Гумпловича, Г. Єллінека, О.С. Алексєєва, Б.О. Кістяківського, М.М. Коркунова, С.А. Котляревського, І.А. Ільїна, Г.Ф. Шершеневича, Б.Н. Чичеріна та ін. У основу цього підходу замість до-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

сить спрощеного критерію поділу держав за чисельністю правлячих осіб покладено юридичне становище носіїв верховної влади [10, с. 289]. Форму державного правління починають розглядати як систему верховної влади, зміст якої визначається: (а) порядком формування вищих органів держави – носіїв верховної влади (виборний або спадковий); (б) принципами їх організації й діяльності (колегіальні або єдиновладні) і (в) їх відповідальністю (або невідповідальністю).

У зарубіжних юридичних і політичних доктринах продовжували зберігатися спрощеність і певна розмитість у розумінні поняття «форма державного правління» як системи верховної влади, що склалося ще в попередні часи. Оскільки предметом вивчення зарубіжних дослідників була не юридична конструкція системи влади, а сукупність реальних волевих відносин, яка виявляється в політичній практиці [9, с.630-696], то логічно, що з поняттям «форма держави», «форма державного правління» і «форма політичного режиму» постають поряд, а вчені вкладають у них майже однаковий зміст.

Інша ситуація з вивченням форми державного правління спостерігалась в радянській юридичній науці. У цьому пізнавальному процесі радянські юристи, на відміну від зарубіж-

них, віддавали пріоритет понятійним, а не класифікаційним аспектам. Тому витоки сучасних вітчизняних підходів до поняття й термінологічного визначення форми правління зі значною впевненістю можна віднести до наукових досягнень саме вітчизняних науковців.

У сучасній правовій літературі існують 2 полярні підходи до тлумачення поняття «форма правління» – вузький і широкий, які започаткувалися в радянській юридичній доктрині приблизно в 60-70-х роках ХХ ст. Прихильники вузького підходу при визначенні цього поняття конститутивним називають правове становище вищого органу державної влади – глави держави [8, с. 130]. На нашу думку, ця позиція відбиває критерій тільки традиційного поділу форми державного правління на монархію й республіку. Автором широкого підходу традиційно вважають чеського державознавця Й. Благожа, який форму правління розглядав як організацію верховної влади в державі, що визначається джерелом влади й принципами взаємовідносин органів влади між собою і з населенням, а також ставлення населення до державної влади й характер та структуру центральних органів держави та їх взаємодію. Він запропонував до поняття «форма правління» включати відносини (а) між де-

ржавою й населенням, (б) між вищими державними органами, (в) між цими органами й центрами економічної й політичної влади, а також політичне середовище, в якому реалізуються ці відносини. Така точка зору, за словами Й. Благожа, дає можливість досліджувати в комплексі організаційні, структурні й інституціональні сторони форми правління, а також функціональний аспект цього державно-правового явища. «Якщо юридична сторона форми правління, – зазначає він, – є вихідною при вивченні, то фактична її сторона показує, в якому напрямку розвивається форма правління в конкретній державі, а в деяких випадках – і яка градація її змін» [2, с. 21, 22]. Навряд чи можна погодитися з наведеною дефініцією з позиції іманентного державознавства інституціонального підходу й розуміння саме політичного режиму як фактичної або функціональної сторони форми держави, але аж ніяк не форми правління. Більше того, сучасній політології іноді притаманна підміна понять «форма правління» і «політична система» [5, с. 179].

Як слушно підкреслює В.Є. Чиркін, заперечуючи обидва підходи, форма правління дійсно не вичерпується становищем однієї особи, але, будучи формою управління державою, вона не може охоплювати все політичне

середовище [24, с. 139].

Не приймаючи цілком жодного із цих двох полярних підходів, інші радянські дослідники спробували відшукати поміркованіші позиції щодо визначення форми правління, яких дотримуються переважна більшість учених сучасності. Так, В.С. Петров ще на початку 70-х років під розглядуваною категорією розумів «організацію верховної влади в державі, яка характеризується її джерелом і принципами взаємовідносин органів влади між собою і з населенням» [17, с. 112]. Певні її інтерпретації зумовлені спробою правників уточнити значення деяких складових елементів даного поняття. Наприкінці 70-х років воно було доповнено словами «ступінь участі населення у формуванні цих органів» [20, с. 59]. Згодом інші правознавці запропонували більш чітке визначення. Наприклад, в одному з підручників читаємо: «Форма правління – це організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємовідносини із населенням» [21, с. 49]. Деякі вчені взагалі не використовували жодного з названих понять, визначаючи форму правління як «організацію держави, яка містить у собі порядок утворення державних органів, особливо вищих і центральних, взаємовідносини між різними ланками системи органів» [22,

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

с. 49, 50]. Однак такий підхід до розуміння цієї категорії характерний взагалі для більшості радянських науковців, що дає міцний поштовх для подальшого дослідження понятійних аспектів, їх уточнення й доповнення новими елементами.

Деякі сучасні вчені – теоретики права держави наголошують, що до форми правління в широкому значенні слід віднести й органи місцевого самоврядування, оскільки за державницькою концепцією вони здійснюють державну владу на місцях, а за концепцією муніципального дуалізму на них покладені окремі (делеговані) державно-владні повноваження [19, с. 26]. Проте І.М. Гомеров слушно акцентує увагу на тому, що форма правління охоплює взаємовідносини між центральними (загальнодержавними, верховними, вищими) органами державної влади, а взаємовідносини між останніми й територіальними одиницями держави становлять собою форму державного устрою [7, с. 738].

Зазначимо, що окремі науковці при визначенні поняття «форма правління» вихідним вбачають юридичні взаємовідносини глави держави, вищих органів законодавчої й виконавчої гілок влади [Див.: 15, с. 401; 24, с. 136-139], або ж органи, що співвідносяться із законодавчою й виконавчою гілками влади

[Див.: 12, с. 303; 6, с. 199; 26, с. 49]. Однак існує й інша точка зору про потребу враховування ролі і влади судової [4, с. 27-31], органів конституційного контролю, прямих і зворотних зв'язків органів держави з населенням, а іноді навіть і армії у функціонуванні державного апарату.

Вважаємо за необхідне уточнити оперування категорією «форма правління». Оскільки «правління» є видом соціального керування, який цілеспрямовано впливає на певну сферу соціальних відносин і здійснюється на різних рівнях (сімейному, корпоративному, державному тощо), термінологічне його позначення, відповідаюче кожному із цих рівнів, завжди вимагає конкретизації [3, с. 78]. У зв'язку з тим, що форма правління розглядається у контексті дослідження саме як політико-правова категорія, а її елементами виступають органи державної влади, доречно, вважаємо застосовувати поняття «форма державного правління».

На наше переконання, форма державного правління становить собою спосіб і порядок формування вищих органів державної влади в країні та механізми їх компетенційних взаємовідносин. Спосіб формування вищих державних органів відбиває ступінь участі громадян (або підданих) в їх створенні (наслідування, об-

рання, призначення) і вказує на способи легітимації державної влади та її підстави, що в остаточному підсумку є передумовою конституційно закріпленого обсягу повноважень зазначених органів. Порядок формування вищих державних органів передбачає наявність або відсутність у них конституційних повноважень

щодо утворення один одного і, як правило, зумовлює їх конституційну відповідальність. При цьому вважаємо доцільним у сучасних державах до структури вищих (загальнодержавних, центральних і верховних) органів державної влади відносити главу держави, парламент, уряд й вищі судові органи.

Список літератури: 1. *Аристотель*. Политика. Афинская полития. – М.: Мысль, 1997. – 550 с. 2. *Благож И.* Формы правления и права человека в буржуазных государствах. / С предисл. и под общ. ред. В.А. Туманова. – М.: Юрид. лит., 1985. – 222 с. 3. *Бостан С.К.* Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. – Запоріжжя: Юрид. ін-т, 2005. – 540 с. 4. *Василук С.Ф.* Развитие доктрины поділу влади на сучасному етапі // Часопис Київ. ун-ту права. – 2005. – № 3. – С. 27-31. 5. *Воскресенский Ю.В.* Понятие формы правления и критерии её различия // Держава і право: 36. наук. пр.: Юрид. і політ. науки. – К., 2002. – Вип. 15. – С. 178-185. 6. *Георгіца А.З.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – Тернопіль: Астон, 2003. – 432 с. 7. *Гомеров И.Н.* Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М.: ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. – 830 с. 8. Государственное право буржуазных и развивающихся стран: Учебник для вузов по спец. «Правоведение» / Под ред. А.А. Мишина. – М.: Юрид. лит., 1989. – 382 с. 9. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве / Вст. ст. И.Ю. Козлихина. – СПб.: Юрид. пресс центр, 2004. – 752 с. 10. *Кистяковский Ф.* Лекции по общему государственному праву. – М.: Тип. П.П. Рябушинского, 1912. – С. 289. 11. *Коваленко А. А.* Поняття форми правління та врядування в суспільно-політичній теорії Ж.-Ж. Руссо // Держава і право. – 2001. – № 13. – С. 103 – 110. 12. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник в 4-х т. – Т.1 – 2 / Отв. ред. Б.А. Страшун. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 778 с. 13. Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения в 3-х т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с. 14. *Макиавелли Н.* Государе: Сочинения. – Х.: Фолио, 1998. – 79 с. 15. *Маклаков В.В.* Конституционное право зарубежных стран: Общ. ч.: Учебник для вузов. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 896 с. 16. *Монтескье Ш.Л.* О духе законов: Избр. произвед. – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с. 17. *Петров В.С.* Сущность содержания и форма государства. – Л.: Наука, 1971. – 164 с. 18. *Серьогіна С.Г.* Концепція «змішане правління» в політико-правовій теорії та практиці Середньовіччя й Нового часу // Пробл. законності. – 2006. – № 79. – С. 21-30. 19. *Серьогіна С.Г.* Форма правління як базова категорія державного будівництва // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – 2003. – № 3. – С. 16-26. 20. Теория государства и права: Учебник для студ. юрид. спец. высш. учеб. завед. / Под ред. А.М. Васильева. – М.: Юрид. лит., 1977. – 472 с. 21. Теория государства и права: Учебник / Отв. ред. А.И. Королев – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 382 с. 22. Теория государства и права: Учебник / Под ред. А.И. Денисова. – М.: Юрид. лит., 1980. – 430 с. 23. *Цицерон М. Т.* Про державу. Про закони. Про природу богів / Переклад з лат. В. Литвинова. – К.: Основи, 1998. – 144 с. 24. *Чиркин В. Е.* Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 1997. – 568 с. 25. *Чудаков М. Ф.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб. пособ. – Мн.: Новое знание, 2001. – 576 с. 26. *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 2. – С.47-58.

Надійшла до редакції 12.11.2009 р.